

Horányi Özséb

Egy adalék Buda Béla *nyitottságához*

Nemrégiben írtam Buda Bélával való személyes viszonyomról: most nem ezt akarom folytatni.¹ Bár első látszatra talán mégis.

A kommunikáció mint participáció című tanulmánygyűjtemény 2007-ben jelent meg a Typotexnél az Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet közreműködésével és az én szerkesztésében. A kötet számunkra (akik részt vettünk a létrehozásában: Domschitz Mátyás, Hamp Gábor, Milován Andrea, P. Szilczl Dóra, Pete Krisztián és Szabó Levente, Horányi Özséb) fontos állomása volt kutatói életünknek. Hosszú ideig készült a könyv, sok intellektuális nehézséget kellett leküzdenünk, és utóbb nem kevés bizonytalanság volt bennünk a könyv értékét illetően. Ma már persze más, megnyugtatóbb a helyzet különböző egyetemi kurzusok diákjainak észrevételei, véleménye alapján. Akkor azonban a mértékadó kutatókkal való – főként – informális beszélgetéseken elhangzottakból igyekeztünk következtetésekre jutni. Ilyen emlékezetes megbeszélésünk volt például Szakadát Istvánnal (BME), Ropolyi Lászlóval (ELTE), Buda Bélával és másokkal.

Ezek közül messze kiemelkedik – és egyáltalán nem a jelen kiadvány kedvéért mondván ezt – a Buda Bélával folytatott többórás kollokvium (műfajilag talán ez a leghelyesebb megjelölés). Már csak azért is, mert felfogása a kötetről utóbbi recenzió formájában is megjelent.² A kollokviumot 2007. június 29-én az Addiktológiai Intézetben (Budapest, XIII. Lehel út 61.) tartottuk – amelynek akkor igazgatója volt –, és részt vett rajta még: Domschitz Mátyás, Gagyai Ágnes, Hamp Gábor, Milován Andrea, Szabó Levente és Terenyi Zoltán.

Ebben a rövid írásban Buda Béla recenzióját kommentálom egy egymondatos tanulság levonásának előkészítéseként. Íme a recenzió szövege.³

Horányi Özséb kommunikációkutató, egyetemi tanár most már több mint egy évtizede foglalkozik önálló, általános kommunikációelmélet kidolgozásával. Elméletét a kommunikáció participációs felfogásának

nevezi. Ennek lényege, hogy a kommunikáló – cselekvő – ember vagy társadalmi szerveződés a közösség rendszerében történelmileg és kulturálisan kialakult jelentések és szabályok szerint részt vesz valamilyen közös probléma megoldásában.

Ennél tökéletesebben és tömörebben aligha lehetne összefoglalni törekvéseinket, vagyis azt, hogy a kommunikációt nem önmagában vizsgáljuk, hanem abban a tágabb kontextusban, amely az emberi aktivitás kiindulópontját jelenti: a probléma-felismerést, illetőleg -megoldást a túlélés, valamint az életminőség javítása érdekében.

Horányi megközelítését azért nehéz bemutatni, mert minden fogalom, amellyel dolgozik, sajátos meghatározással bír, olyan általános értelmet kap, amely – a törekvések szerint – egy adott kommunikációs, ill. kommunikatív jelenségek kör teljességére akar érvényes lenni.

Vegyük észre: Buda Béla nem azt írta, hogy lehetetlen, hanem azt, hogy *nehéz*. És azt, hogy a kötet a kommunikáció *teljességére* akar érvényes lenni. Valóban a kommunikáció participációra alapozott elmélete (PTC) nem részterületekre akar parciálisan érvényes lenni, hanem magát a kommunikáció jelenségkörét igyekszik megragadni. Buda Béla intellektuális tágasságát éppen az mutatja számomra, hogy eredendő felkészültsége ellenére (hiszen az individuális emberrel, sőt a személyiséggel foglalkozott orvosként) látja a fától (a nehézségektől) az erdőt.

Horányi elmélete tehát magasan elvont, koncepciói speciálisak tartalmaikban és egymással való összefüggéseikben is.

Igen, a tanulmánygyűjtemény recepciójának kétségtelen nehézsége, hogy az egyes írások a kommunikációkutatás szokásos terminusait nem mindig szokásos módon használják. És egymással összefüggően, összefüggésben használják. A terminusok elvontságával nem értek egyet, de – kétségtelen, hogy – az egyes írások (a társadalomtudományokban) szokatlanul intenzív odafigyelést, szoros olvasást igényelnek, mert hiszen nincsenek definíciók, hanem csak a

terminusok használatából lehet felismerni helyüket a PTC-ben. Egyébként ez a kötet összeállításakor is világos volt, ezért is iktattuk a végére a Kulcsfogalmak listáját, amely lehetővé tette, hogy egy-egy terminus használatának részleteit az egyes tanulmányok összevetésével is lehessen tanulmányozni.

Horányi és munkacsoportja folyamatosan munkálta ki ezt a különös szintézist a kommunikációról, részletei, elemei már több közleményben, könyvben megjelentek, de ez a kötet, amely most az eddigi írásokat mintegy összegzi (néhány korábbi írás részletei szerepelnek a könyv függelékében, ezek olyan megfogalmazások, amelyek ebben a kötetben is használhatók modulként, építőelemként).

Valóban, a kötet egyik célja a korábbi szövegek egybeterelése volt, illetőleg a teljes kép kialakításának érdekében való rendszerezésük.

A szintézis nagy területre terjed ki, Horányi a kommunikációkutatásban némileg szokatlan módon támaszkodik a filozófiára, különösen az ismeretelméletre, de alapjában a társadalomtudományok talaján áll, figyelemmel van a nyelvtudományra, különösen a pragmatikára és számos alkalmazási területen is járatos, különösen a vallás és a művészetek kommunikációs elemzésében.

Ez az összefoglalás így talán elnagyolt és némiképpen túlzottan jóindulatú. Fontos, mindenesetre, az a felismerés, hogy a kommunikációkutatás a PTC-ben csakugyan interdiszciplináris.

Horányi nemcsak állhatatos és következetes kutató, hanem szerencsés is. A humán tudományok terén ma már ritka, hogy valaki ilyen kitartóan és szerteágazóan műveljen egy témakört, mint Horányi teszi, de ez azért is alakult ki így, mert bizonyos mértékig szerencse is kell hozzá, megfelelő szakmai érdeklődés és kutatási támogatás, nem utolsósorban a munkatársak és tanítványok elkötelezett csapata. Horányinak megadattak e szerencsés feltételek, egyetemi oktatásai nyomán tehetséges gárdát nevelt ki, akik közül már sokan ismert kutatók, és megfelelő anyagi forrásokhoz is jutott. Ez az összegző kötet pl. egy láthatóan nagy-szabású és sok éven át tartó kutatási program révén valósulhatott meg, a támogatást az ORTT Stratégiai Kutatások és Elemzések Program adta, amelynek most az Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet

(ATKI) a jogutódja, ez az intézet a kötet társkiadója is, láthatóan a kommunikáció területén már értékes és önálló profilt szerzett Typotex segítségével az általa támogatott kutatásokról sorozatot tervez.

A PTC-vel összefüggő kutatások valóban szerencsések. Az AKTI korábbi vezetője, Nahimi Péter – manapság ritkán tapasztalható következetességgel – támogatta a vállalkozást. De azt is vegyük észre, hogy Buda Béla milyen nagyvonalú empátiával figyelte ezt. Mindenféle irigység nélkül!

Az elsődlegesen nyilván a médiában érdekelt támogató elismerést érdemel, hogy meglátta a participációs elmélet jelentőségét, mert ez a teória egyelőre még távol van a tömegkommunikáció világától, abban csak egy körülírt terület, esetleg még az elmélet általánosításaihoz illesztendő jelenségsor, ill. alkalmazás. Az elmélet lényege tehát az erősen absztrakt alapfogalmak meghatározása és kidolgozása, és a köztük lévő kapcsolat modellszerű bemutatása. Értelemszerűen egy sor olyan alapfogalomról van szó, amely már a kommunikációkutatás hagyományában használatos volt, de most jelentéstartalmát specifikálni kell, és az összefüggések is már részleteikben vagy korlátozott viszonyásokon ismertek, de itt sajátosan jelentkeznek. A kommunikáció elméletének ugyanis az az alapproblémája, hogy nem az objektív világ feltárása zajlik benne, hanem az emberi világ alapmodalitását, mátrixát jelentő kommunikáció reflexív kifejtése, átfogalmazása, elvont rendszerekbe vonása. Az emberi kommunikáció jelentős hányada, és a belőle előálló szociokulturális kommunikáció túlnyomó része ugyanis önreflexív tudatossággal és a kommunikációban résztvevők egyetértésének, konszenzusának nagyon összetett, dinamikus, hierarchikusan rétegzett rendszerében zajlik.

Itt volna vitánk a recenziussal: a világ objektív voltával kapcsolatban régi előítélet, hogy a társadalomtudományok tárgyát adó jelenségek nem objektívek. Mondjuk egy büntetőbírói ítélet? Az viszont kétségtelen, hogy a fejemre eső kő objektivitása más természetű, mint a börtönbüntetésé (például ezt az objektivitást más nyelven, másféle terminológiával lehet megragadni), de mindkettő objektív például abban az értelemben, hogy kényszerít, amely kényszerből roppant nehezen vagy éppen egyáltalán nem lehet szabadulnunk. Ennek megfontolása után az utolsó mondatban írtak maradéktalanul helytállóak.

A társas kompetencia alapfokára eljutó ún. „egyszerű ember” is magasan tudatos kommunikátor, hiszen a kommunikatív viselkedés következményei nagyon is valóság és közvetlenek számára, ezek állandó kihívásokat jelentenek számára, és fokozatosan befolyásolják, fejlesztik. A társadalomelméletekben a Habermas által most hatékonyan megfogalmazott kommunikatív cselekvés koncepciója kezdettől fogva implikált módon a figyelem középpontjában áll. Horányi – számos munkatársával – e kötetben három kulcsfogalom fénykörében bontja ki elméletét, az intézmény, az ágens és a színtér fogalmait veszi szemügyre. A rá már jellemzőnek mondható logikai rendszerben építkezik, decimális rendszerben fejt ki témáit. E könyvben munkacsoportja nagyon sok ábrát és betűjelzést használ az összefüggések bemutatására. A fogalmazásmód – mint említettük – rendkívül elvont, bár Horányi mindent megtesz a pontos megértés érdekében, pl. igen gondosan közli forrásait, megfelelően hivatkozik a használt szakkifejezések előzetes, kiindulópontnak vehető meghatározásaira is. Eligazít az ismeretelméleti háttérrel illetően. Így is az értheti igazán ezt a szöveget, aki már kifejlődésében is követte Horányi elméletét. Magam már évek óta próbálom elsajátítani ezt a rendszert, számos kérdésben nem értem egészen, más vonatkozásban készen állnék megvitatására, azt azonban már bizonyosan állíthatom, hogy Horányi gondolatmeneteiben semmi sem felesleges és értelmetlen, alapvetően minden érthető is, a kérdőjel mindig az absztrakció mértékével, érvényével, vetületével kapcsolatos. Bizonyos azonban, hogy a megközelítésmódot komolyan kell venni, és minden kommunikációkutatónak érdemes megpróbálkoznia – a maga vonatkoztatási rendszerében – az elmélet „egzegetálásával”.

Nem győzhetjük eléggé hangsúlyozni, hogy a recensens számára természetes gondolkozásmód ellenében ajánlja, amit itt éppen ajánl. A kommunikációról való beszéd megannyi területén ugyanis továbbra is érvényesül az, hogy a receptkönyvek színvonalán gondolkodó szövegek vannak elméletinek tekintve. Kimondatlanul is ezek ellenében mondja a recensens, amit mond.

A kötet használójának azt tanácsolnám, hogy az olvasást ne – illetve ne csak – előről kezdje. Horányi bevezetése inkább csak irányelveket ad (pl. megemlékezik az egész elemzési mód logikai, ill. nyelvészeti „patkoltságáról”, a metafora nyilván arra utal, hogy a logikai, ill. a nyelvelméleti rendszerbázis teszi lehe-

tővé az elmélet „futását”, mint patkó a lóét). A bevezető is utal a függelékre, szerintem megéri a függelék olvasásával kezdeni. Itt négy tanulmány olvasható. A saját forrásanyag széles merítését mutatja a kommunikációkutatás történetéről szóló, már egy másik könyvben megjelent írás, ez azután részleteiben és kibontva később megjelenik a szövegben. Ugyancsak van más, Horányi tollából megjelent, standardnak vehető leírás a participációs elméletéről, ez itt is hasznos. Még a függelékben nagyon érdekes, és mintegy elméleti „zenei kulcsot” adó két írás (Fekete⁴ Krisztián, ill. Horányi és Milován Andrea munkái) szól a rekonstrukció folyamatáról, ez két erősen elméleti tanulmány, egyik a leírás és a magyarázat keretében, a másik a logikai és nyelvészeti háttérrel érintően vezet be – mélyen és sok tekintetben újszerűen – a kommunikációs elméletalkotásba.

Buda Béla minden mondata egyaránt a kötet szövegének és a szerkezetének elmélyült értését illusztrálja. A szerzők csak hálások lehetnek érte, ezért a kivételes recenzióért.

A kommunikációelmélet ugyanis par excellence rekonstrukció.

Talán a legfontosabb mondat és a legalapvetőbb felismerés. A kötet szempontjából is. Nincs olyan jelenség, amely primer módon kommunikatív volna; de egy elegendően hajlékony értelmezési keretben szinte minden olyan jelenség, amely emberközeli, számíthat releváns kommunikációs értelmezésre.

A két utóbbi írás elkedvetlenítheti az olvasót, mert nagyon elvont és nehezen követhető, de megvilágítja számára, mit jelent a logikai és nyelvészeti „patkoltság” és adhat hermeneutikai eszközt a fő szövegtestek megértéséhez. A könyv három részből áll. Az elsőben az intézmény értelmezését tárgyalják a szerzők (Pete Krisztián és P. Szilczl Dóra). Az intézmény a szociológiai, ill. kultúrantropológiai tradíció legszélesebbre nyitott változataként szerepel, sajátos keret, amely emberi tevékenységet ösztönöz, fenntart, szabályoz, és amely közösséget képez. Az intézmények között említi a szöveg a nyelvet, a jogot, a morált, a vallást, művészetet, tudományt, politikát és gazdaságot. A következő fejezet a színtér fogalmát mutatja be, az nyilvánossági, ill. interakciós szituáció, jelentési kontextus, sajátos szabályrendszer. Végül az ágens meghatározását végzi el egy fejezet, ez talán a legbonyolultabb, e fejezetet Horányi akadémiai

doktori, és szerzőtársa, Szabó Levente PhD disszertációjának alapjaként említi. A fejezet összetettsége onnan ered, hogy a szerzők a kommunikatív cselekvést végző embert készségeiben, felkészültségében, a közös cselekvési aktushoz nyújtott imputációjában is meg akarják határozni, anélkül, hogy megismerkedni próbálnák, vagyis az ágens fogalmának alkalmazását szociális egységekre, szervezetekre nézve is fenn kívánják tartani. Lényegében az ágens – mondjuk így – belső, quasi kognitív és motivációs szerkezetének megállapítása sajátos rekonstrukció, inferencia, ennek a szabályait igyekeznek a szerzők általánosságban leírni. Minden fejezetben kiemelt helye van a másik két alapfogalom (tehát pl. az intézmény esetében a színtér és az ágens) kapcsolódásának, és a tárgyalta fő kategória szerinti sajátos magyarázatának kifejtése. Minden fejezetben szó van arról, hogy a kategóriáknak van ún. konstitutív alapjuk, amely az értelmüket, társadalmi és emberi jellegzetességeiket megadja, ennek jegyében legitimálódnak egyes jelenségek, pl. kommunikációs megnyilvánulásuk helyértékei, értelmezése. A participációs kommunikációfelfogásban a fókuszban mindig az áll, hogy a társadalmi jelenségek reprezentációi, a szignifikátumok hogyan alakulnak ki és aktualizálódnak a kommunikációs folyamatban. Az elmélet szerint a kommunikáció lényege mindig az, hogy a problémamegoldás törekvése kelt kommunikációs (részvételi) szándékot, és emiatt válik más ágens, ill. a közösség felkészültségi többletének igénybevétele fontossá. A probléma meghatározása a Horányi-féle teorémában az, hogy az ágens észleli, hogy a jelenlegi állapot és az optimálisnak vélt állapot között különbség van. Ez a fő motiváló erő. Horányi különben igen nagy terjedelemben, ill. kellő részletességgel mutatja ki, hogy a kommunikációs filozófiájában mindig az emberi intencionalitás, vagyis a cselekvési célra irányuló szándék az ösztönző tényező, ez az ő elméletének is alapfelvétele.

Biztosan rosszul fogalmaztunk, ha ez a recenzius benyomása. A szándék kétségtelenül a jelenség kommunikatívként való kategorizálásának egyik markáns kiindulópontja, de nem az egyetlen. A kategorizálás alapjaként számításba jön még a szokás, illetőleg a hagyomány is. Manapság már körültekintőbben fogalmazunk, és remélhetően kevesebb félreértésre adunk alkalmat.

A három tényleges fejezet közül (a könyv igazában négy fejezet, de nem igazán jogos külön fejezetnek venni Horányi néhányoldalas bevezetőjét) szerintem a legérdekesebb az intézmények bemutatása; a színteret

nem érzem eléggé kidolgozottnak, és nehezen tudom követni – ha úgy tetszik – rekonstruálni az ágens elemző fejezetet, miközben éppen itt van az egész koncepcióval kapcsolatos egyik fő kritikám, az ágensnek nincs (pszichológiai vagy szociális) „antropológiája”.

Ez a leggyakoribb kritika a PTC-vel kapcsolatban: hogy antropológiailag nincs lehorgonyozva. A PTC művelői szerint viszont le van (érdekes volna tudni, hogy Buda Béla a részleteket illetően mivel volt elégedetlen: a kollokviumon – emlékeim szerint – nem hangzott el döntő érv). A horgonyzásra egyébként ott lehet rátálni a PTC-ben, amikor az ágens eredendő, illetőleg többletfelkészültségéről van szó (198–, különösen 202–), amely fajspecifikus (ez árulkodik arról, amit itt antropológiaként említünk): másként vagyunk mi, emberek ágensek, másként a kutyáink, másként a farkasok és megint másként a termosztátok, hogy csak néhány kiragadott esetet említsek. Két dolgot kell látni: (a) a PTC-ben nem csak humán ágensekre „van vizsgálva” a kommunikáció; az ágensen belül a humán ágens specifikus 'alfaj'; (b) maga a PTC nem klasszikus elmélet, vagyis valaminek (például itt a kommunikációnak) az elmélete, inkább sajátos jelenségtípusra vonatkozó elméletek osztálya (amelyekhez tartozó jelenségeket esetenként egyaránt a kommunikáció címkével lehet megjelölni). Ezen elméletosztály lehetséges tagjai közül csak néhány van többé-kevésbé kidolgozva, a többi egyáltalán nincs. Ezért helytálló az a mondat, hogy a PTC voltaképpen nem elmélet, hanem egy sajátos leíró nyelv, amellyel a kommunikációról lehet beszélni, értekezni.

A másik fő kifogásom a problémamegoldási, ill. a részvételi paradigma kimerevítésével kapcsolatos. Nem tudom a problémaképletbe behelyettesíteni a kommunikáció különféle intencionális vagy funkcionális eseményeit, miközben akkor, ha a társadalmi kommunikációra, a közösségekre összpontosítok, akkor tudok emellett érveket felvonultatni. Az én világom a személyközi kommunikáció, és akkor nehezen tudom a participációs elmélettel magyarázni, hogy a megszülető csecsemő azonnal az anyai tekintetet keresi, mégpedig különösen akkor, mikor nem éhes, nem fáj neki semmi, tehát – ha úgy tetszik – nincs „problémája”. Mondhatjuk, hogy a világban akar tájékozódni, és akkor az egyetlen, kedves, elfogadható partner tekintete az érdekes, dehát – és ez a könyv fő problémája – akkor a végletekig feszítem és töltöm a kulcsfogalmak jelentéseit.

Talán ez a leggyümölcsözőbb felvetése a recenzensnek, amikor olyan területre tekint, a személyközi kommunikáció területére, amelyen megkülönböztetett biztonsággal mozog, véli nyilvánvalóan. Kétségtelen, hogy ha a csecsemő azon törekvését, vagyis az anyai szemkontaktus-kérését az éhséghez hasonlítjuk, jogosnak tűnhet az aggodalom, hogy a fogalmak a *végletekig vannak feszítve*: amikor a csecsemő a szemkontaktust keresi, nincs problémája – véli a recenzens. Vagy mégis? Mert igaz ugyan, hogy nem az energiafelvétellel kapcsolatos szükségletből ered a csecsemő problémája, de az már nem igaz, hogy a biztonsággal kapcsolatos szükségletének kielégítéssel/kielégíttetlensége nem idéz(het) elő problémát. Dehogyan, esetenként minden másnál nagyobb!

Lehet, hogy a PTC antropológiai horgonyzásával nem az a baj, hogy nincs horgonyozva, hanem inkább az, hogy nincs eléggé elengedve a horgony, és egyúttal nincs eléggé expliciten megmondva, hogy hol és hogyan kell megadni a horgonyzást, a különféle horgonyzásokat.

Éppen itt van a kételyem, van-e értelme ekkora absztrakciónak, megalkotható-e ma a kommunikáció igazán alapvető modellje.

Ne legyenek kételyek (és ezt meg is mondtuk a recenzensnek a könyv megjelenését követő kollokviumon is), nagyon nagy szükség van *ekkorá* absztrakcióra. Csak bele kell nézni például E. Griffin *Bevezetés a kommunikációelméletbe* című tankönyvébe,⁵ és észre kell vennünk azt a taxonómiai zűrzavart, ami az egyes elméletek összevetésében

megmutatkozik, és máris érdemben fogjuk igényelni a rendteremtő és megvilágosító absztrakciókat.⁶ Ami persze nem jelenti, hogy a PTC minden szava ilyen rendteremtő és megvilágosító. Az a tény, hogy ezt így hozta szóba a recenzens, mutatja, hogy van még dolgunk, nem is kevés.

Tulajdonképpen a Shannon-Weaver-modell gondja is ez volt, és élénken emlékszem a szélsőségesen pozitívista, empirikus szociológia legmarkánsabb elméletalkotójának, Doddnak álláspontjára, aki az ötvenes évek elején meghirdette, hogy a szociológiának a társadalom kvantitatív adatokkal kitölthető alapképleteit kell megalkotnia, és gyökeresen szakítania kellene a klasszikus szociológia leíró elméleteivel. De hát ezt majd még végig kell vitatni, és előzetesen tovább kell figyelemmel kísérni Horányi és tanítványi köre munkáit, pl. az intézmények elemzését, amelyet már ugyancsak a Typotex kiadásában Korpics Márta és P. Szilczl Dóra meg is kezdett (a Szakrális kommunikáció című kötetben). Horányiék könyve, elmélete, közelítésmódja a mai kommunikációkutatásban megkerülhetetlen, érdemes komolyan venni, aki elmélyed benne, annak nagyon sok perspektívát nyit ez meg, nem lehet tehát egyszerűen véleményt alkotni, itt az egész irányzattal kell foglalkozni.

És akkor most az ígért egymondatos tanulság: Buda Béla képe a kommunikációról szinte mindenben szöges ellentéte volt a recenzeált tanulmánykötet által sugallt képnek: ez azonban nem az elutasítást, vagy különféle fenntartások hangoztatását eredményezte; ellenkezőleg, a kíváncsiságot hozta elő belőle, a megértés igényét egy egészen kivételesen nyitott emberből.⁷

Jegyzetek

- 1 Emlékmorzsák Buda Béláról *Ki látott engem? Buda Béla* 75. A könyv a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó közös kiadásában jelent meg.
- 2 *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 2007, 8, 3, 243–248.; maga a szöveg printout formában a kollokviumon már a kezünkben volt.
- 3 A recenzio eredetileg, a printout-ban, bekezdésekre volt tagolva; nyomtatásban azonban egyetlen szövegfolyamként jelent meg. Kommentárjaim nem követik az eredeti tagolást.
- 4 valójában: Pete – hö.
- 5 Budapest, Harmat, 2001; a kötet szakmai lektora egyébként Buda Béla volt.
- 6 Szerencsére vannak jó taxonómiák is a kommunikációelméletek áttekintésének területén. Ilyen például mások mellett J.F. Cragan és D.C. Shields monográfiája: *Understanding Communication Theory. The Communicative Forces for Human Action* (Allyn & Bacon, 1998, pp. 422.). De lehetne említeni S.W. Littlejohn és K.A. Foss hatalmas vállalkozását is: *Encyclopedia of Communication Theory* (Sage, 2009, Vol. 1-2, pp. 1105.).
- 7 Igencsak tanulságos, hogy hol látta át törekvéseinket és még tanulságosabb, hogy hol nem. De ez már a második mondat volna és csak egyről volt szó.